

Situne Dei

Årsskrift för Sigtunaforskning och historisk arkeologi

2019

Redaktion:

Anders Söderberg
Charlotte Hedenstierna-Jonson
Anna Kjellström
Magnus Källström
Cecilia Ljung
Johan Runer

Utgiven av Sigtuna Museum

Skandinaviska tandmodificeringar i nytt ljus

Jenny Radon

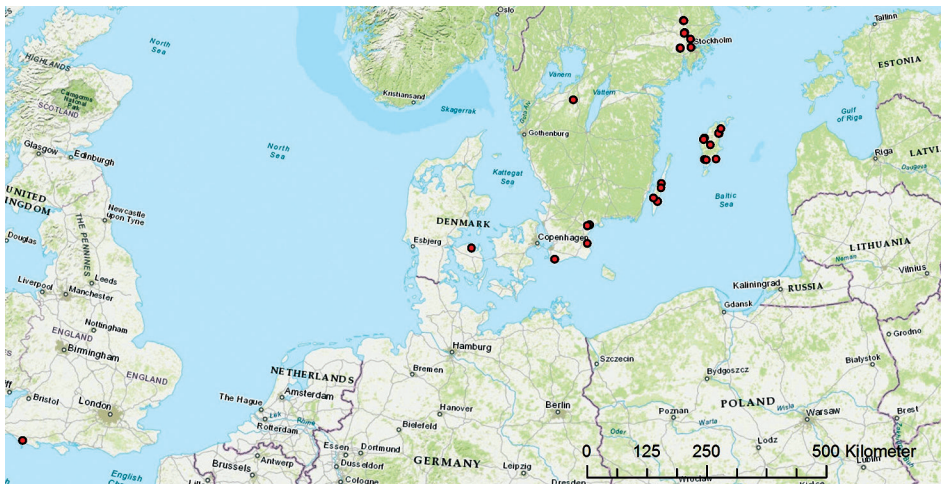
Under våren 2019 lade jag fram min masteravhandling i arkeologi vid Uppsala Universitet med titeln *Filade tänder – I ljuset av sina sammanhang. En studie av individer med modifierade tänder i Skandinavien under yngre järnålder* (Radon 2019). Som titeln antyder behandlar uppsatsen fenomenet med modifierade tänder i Skandinavien, ett ämne som diskuterats inom forskningen de senaste decennierna. Denna artikel sammanställer och redovisar resultaten av arbetet.

År 1990 uppmärksammade osteolog Caroline Arcini att en individ som begravts på ett vikingatida gravfält i skånska Fjälkinge hade artificiellt uppkomna horisontella märken på tänderna. Senare samma år fann hon ytterligare en individ med liknande märken på tänderna, denna gång i det osteologiska materialet från ett gravfält i Trelleborg (Arcini m. fl. 1991).

Dessa fynd, tillsammans med ett fynd från Öland av samma slag (Sjøvold 1994) blev en ögonöppnare och de efterkommande decennierna har ett flertal individer med filade tänder¹ påträffats. Arcini har vid genomgångar av skeletten från Kopparsvik funnit över fyrtio individer med liknande tandmodificeringar (2010:14; 2011:87). Ytterligare individer med filade tänder har påträffats vid den osteologiska registreringen på SHM (Statens Historiska Museer), och några fynd har gjorts av Alexandra Mortágua i hennes mastersarbete om Slitegravfältet (2006) samt av Anna Kjellström inom projektet *People in transition* (2014). Det har även påträffats individer med filade tänder vid ett flertal arkeologiska undersökningar de senaste åren, i främst Uppland. Idag finns över ett 100-tal fynd kända, och siffran stiger kontinuerligt (*fig. 1*).

De flesta individer med filade tänder har påträffats i det gotländska gravmaterialet. Här finns fler än 60 individer kända, fördelade med en tyngdpunkt på Kopparsviksgravfältet nära Visby (mer än 40 individer), Slite i Othem socken (14 individer), och en individ vardera på Ihregravfältet; ett gravfält i Broa i Halla socken; ett i Havor i Hablingbo socken; ett i Hallvards i Silte socken, gravfältet Kullar i När socken och en ensamliggande grav på rasbranten i Vibble, strax söder om Visby (*fig. 2*).

Näst efter Gotland kommer flest individer med filade tänder från Uppland. Fler-talet (nio individer) återfinns i skelettmaterialet från Sigtuna (Kjellström 2014:47;

Figur 1. Översiktsbild över de fyndplatser med individer med filade tänder som ingår i undersökningsmaterialet. Karta: författaren. Underlagskarta ArcGisOnline.

Hed Jakobsson m. fl. 2017:126) Tre individer har påträffats i Birkamaterialet, en i Bollstanäs, Fresta socken (Kjellström 2014:46) och två vid de arkeologiska utgrävningarna i Gnista utanför Uppsala (Hennius m. fl. 2016:349). En individ har även nyligen framkommit vid den osteologiska registreringen i SHM, närmare bestämt från ett gravfält som en gång tillhört den numera försvunna Nora by i Bromma socken.

På Öland har hittills påträffats fyra individer med modifierade tänder, spridda över ön: en i Gärdslösa, en i Långlöt, en i Hulterstad och en i Resmo socknar (Radon 2019:21; bilaga 1:14ff).

Figur 2. Översikt över de fyndplatser av individer med filade tänder på Gotland som ingår i undersökningsmaterialet. Strandlinjen visar stranden år 900 e.Kr. och en schablon över det forntida insjösystemet. ☆ Stora och Lilla Ihre, ○ Othem Slite (torget), △ Othem Slite Västra Brottet, □ Kopparsvik, ⊙ Västerhejde Vibble, ◇ Halla Högbro, ▢ Silte Hallvards, ◇ Habblingbo Havor, ◇ När Kullar. Karta: författaren. Underlagskarta SGU och terrängkartan raster, Lantmäteriet.

Figur 3. Ett exempel på tandmodifiering där märkena utgörs av flera parallella fåror på framtänderna i överkäken. Individens från grav VI från Broa i Halla socken på Gotland. SHM inv.nr: 15601. Bilden är beskuren. Foto: Johnny Karlsson, SHM.

En individ med modifierade tänder hittades vid de arkeologiska undersökningarna intill Varnhem kloster i Västergötland, där ett gravfält från järnålder–medeltid undersökts under flera års tid (Kjellström 2014:51; Vretemark personlig kommunikation; se även Vretemark & Axelsson 2008). I Skåne har två individer påträffats i det osteologiska materialet från Fjälkinge, två i Trelleborg, två eller tre i Vitaby samt en individ i Nosaby socken. Vidare har tre individer med liknande märken på tänderna även påträffats på ett vikingatida gravfält på Fyn i Danmark (Prangsgaard & Bennike 2010) och en vid undersökningen av ett massgravfält i Dorset i södra England (Loe m. fl. 2014: se bl.a. 63).

Märkena på tänderna skiljer sig åt, ibland t.o.m. markant. Det kan vara allt från flerdubbla horisontella linjer på framtänderna i överkäken (*fig. 3*) till enstaka djupa horisontella fåror som nästan nått pulpan (*fig. 4*). Ibland är det bara enstaka slipade facetter och i vissa fall har tänderna i underkäken också haft artificiella skåror. I mitt masterarbete har jag utgått från de bedömningar som gjorts av de sakkunniga osteologer som studerat materialet, och därför behandlat tandmodifieringarna som en del av samma fenomen, då det trots allt finns fler likheter än olikheter i utförandet.

Det stod tidigt klart att det finns vissa gemensamma nämnare för individerna med filade tänder. De var alla män i vuxen ålder och tyngdpunkten ligger i vikingatid. Under årens lopp har olika teorier framlagts om vilka dessa individer varit och om det finns någon gemensam nämnare. Det har framförts idéer om att individerna har ingått i en hird (Arcini 2005:732f), eller att det har varit en markering för mandom och smärttålighet (Mortágua 2006:30). Det har även framförts tankar om att dessa personer ingått i någon form av handelsgemenskap, liknande det friserigille som finns omnämnt på en runsten (U 379) och en runhäll (U 391) i Sigtuna (Toplak 2015:83ff;

Figur 4. Ett exempel på tandmodifiering där fårorna är djupa och v-formade. Både tänderna i över- och underkäken är affekterade. Individens från grav 25, Slite torg, Othem socken på Gotland. SHM inv.nr: 23248. Bilden är beskuren. Foto: Lisa Hartzell, SHM.

2016: bl.a. 300; 328; se även Arcini & Jakobsson 2008:12; Arcini 2010:17f). Anna Kjellström har utifrån uppländska fynd konstaterat att tandmodifieringarna verkar finnas representerade främst bland de lägre, men även i de högre, samhällsskikten, och att de i vissa fall har förekommit i sammanhang med ofria och rituellt dödande (Kjellström 2014:54f).

Genom att jag samlat allt tillgängligt material i en accessdatabas har det varit möjligt att få en överblick över vad som talar för respektive emot dessa idéer, och om materialet kan tillföra annan information än den som syns vid första påseendet.

Fynd och gravmiljö

Genom att studera var och hur gravarna har legat i landskapet har det gått att skapa en uppfattning om i vilka miljöer individerna med filade tänder rört sig. Av de 92 individer som ingår i min databas har 52 legat begravda på platser som kan anses ha varit centralplatser inom den aktuella perioden 750–1100: Birka, Sigtuna och Kopparsvik. Alla dessa kan förknippas med handel och internationella kontakter. Endast ett fåtal av de gravlagda kan anses ha legat begravda på vad skulle kunna anses vara regelrätta by- eller gårdsgravfält. Det senare gäller individer begravda på några av gravfälten på Gotland, eventuellt de på Öland, i Gnista, Bromma och Bollstanäs i Uppland, och på Fyn i Danmark (Radon 2019:51ff).

På Gotland påträffades de flesta av individerna i materialet från det stora Kopparsviksgravfältet, strax söder om Visby. Detta gravfält undersöktes till sin största del av Hilka Pettersson (senare Mälarstedt) under 1960-talet, och här framkom över 300 skelett från vikingatiden. Gravfältet var delvis förstört av en mangelgrop i sydvästra delen, och har ursprungligen förmodligen rymt fler än 400 gravlagda

(Pettersson 1966:9; Mälarstedt 1979:100). Det som förutom storleken skiljer gravfältet från andra samtida gravfält är hur fördelningen av könen skett. Gravfältet var uppbyggt i två olika områden, som delvis överlappade varandra, från norr till söder. I den norra delen av gravfältet var över 90% av de gravlagda män. Det är också på denna del av gravfältet som de flesta individer med modifierade tänder påträffats.

En analys och en sammanställning av de fynd som förekommit i gravarna för individer med filade tänder visar att de vanligaste var knivar, som fanns nedlagda i 37 av gravarna. I flera fall var knivarna längre än tjugo centimeter, i ett fall fanns en huggkniv, och två av individerna hade två till tre knivar med sig vardera. De näst vanligaste föremålen var ringspännen som fanns i 23 av gravarna. Alla ringspännen förutom ett är från det gotländska gravmaterialet. I övrigt finns representerade två svärd, fyra till sex kammar, sex nycklar, en lyrformig väska, två armringar, en eventuell amuletring, en bearbetad hornkvice, någon enstaka pärla och bryne, samt ett flertal bältebeslag. En våg, en ringnål och en klockkläpp finns också i materialet. Den grav som skiljer ut sig i fråga om fyndtätthet är den enda kammargraven i undersökningsmaterialet som hyst en individ med filade tänder, grav Bj886 från Hemlanden nära norra delen av stadsvallen i Birka. Här fanns bland mycket annat ett spelbräde, två viktlod, två dirhemer i en börs, tre knivar, en liten järnbeslagen kista och benen efter troligtvis en katt. Den döde var iklädd i en mössa med silverposament och hade ett svärd vid sin sida. Det är också här det enda ringspannet utanför Gotland är funnet, och detta ringspanne skiljer ut sig från de andra med sina ändar i form av bakåtvända, stiliserade djurhuvuden. De gotländska ringspännena har antingen upprullade ändar (7 st.), trattformade ändknoppar (11 st.), facetterade ändknoppar (2 st.) eller vallmoformade ändknoppar (1 st.). De var alla av brons, förutom tre som var av järn.

De flesta av föremålsfynden kommer från det gotländska materialet. Procentuellt sett rör det sig om 65% av dem. Då 65% av individerna i undersökningsmaterialet (60 av 92) har påträffats på Gotland verkar siffran vid första påseendet väldigt jämn. Men om vi räknar bort kammargraven på Björkö som ensam står för 19% av de övriga fynden, så återstår bara 11%, eller 26² fynd, att fördela på de 32 individer med filade tänder som inte kommer från Gotland. Det finns med andra ord flera fyndtomma gravar utanför Gotland. Detta beror delvis på att flera av individerna utanför Gotland har varit begravda i en kristen kontext. Nio av dem har hittats fördelade på två gravgårdar utanför Sigtuna, en på gravfältet som omgärdat den tidigkristna kyrkan på platsen för Varnhems kloster, och en individ som sannolikt gravlagts enligt kristen sed kommer från ett vikingatida gravfält i Bromma. De två individerna från Gnista och eventuellt individerna från Fjälkinge kan också räknas hit. Alla gravar i tidigkristna miljöer som innehållit individer med filade tänder har dock inte varit fyndtomma, bl.a. återfinns en kniv och ett bryne i grav 12 från kvarteret Nunnan i Sigtuna. Även i det gotländska materialet går det att argumentera för att några av begravningarna varit kristet influerade, utifrån hur den döde varit gravlagd. Detta gäller tre av gravarna på Kopparsviksgravfältet och en, eventuellt två, av gravarna på Slitegravfältet. Sammantaget kan ett 20-tal individer i undersökningsmaterialet tolkas ha blivit begravda enligt kristen sed (Radon 2019:40ff).

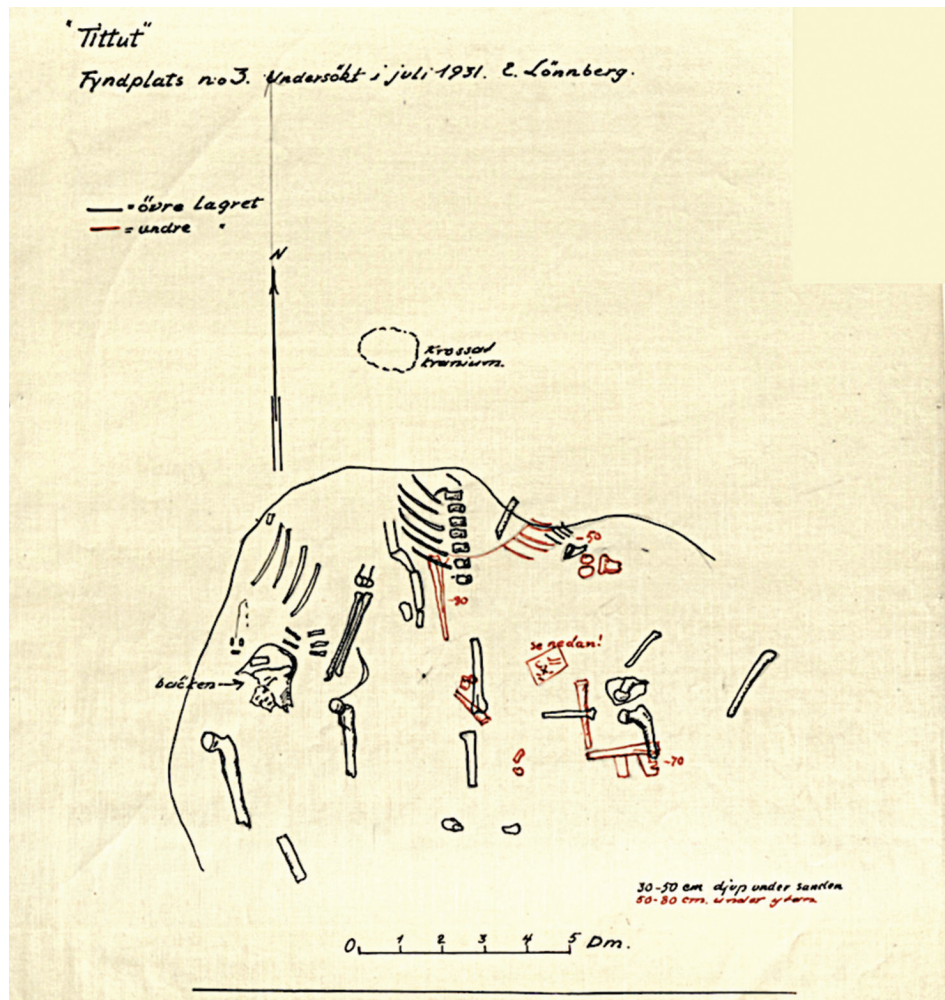

Figur 5. Bildstensfragment från fyllningen till grav VI i Broa i Halla socken på Gotland. SHM inv.nr: 15601. Bildstenen var sönderslagen när den lades ned i graven. Enligt Sune Lindqvist är stenen dekorerad med ett bandmönster omgivet av en kantbård av "strängmönster" (1942:64 se även Fig. 386 samt Fig. 391 i samma verk). Foto: författaren.

Ett antal av gravarna har tolkats som fyndtomma (31 st.). Somliga av dessa (11 st.) hade dock blivit störda av senare aktiviteter, och det är därför osäkert om de initialt var fyndtomma eller inte.

I tio av gravarna fanns det djurben i fyllningen. De representerade djuren var får/get (2 st.), hund (2 st.), en förmodad katt, en nyfödd tamoxe och kanonben av nöt. I några fall kunde benen inte bestämmas osteologiskt och i några fall nämns inte i rapporterna vilka djur det rör sig om.

De flesta individer låg begravda i flatmarksgravar eller utan idag synlig markering ovan jord. Detta gäller 73 av gravarna. Sju individer låg under stensättningar som troligtvis varit synliga ovan mark. 45 stycken låg begravda under stenhällar eller omgärdade av stenar. Endast två individer var primärt höglagda. En av dessa låg på gravfältet Broa i Halla socken på Gotland och skiljer tillsammans med kammargraven från Birka ut sig från de i övrigt ganska enkla begravningar som de flesta av individerna fått, dock inte genom sin fyndriktedom utan genom den genomarbetade gravläggningen. Den gravlagde låg i mitten av en vällagd kallmurad stenkrets, som täckts med sten och jord. I fyllningen till graven låg bitar av två (ev. tre) bildstenar (*fig. 5*) och en hel liten bildsten. Den hela bildstenen har daterats till 700–1100-tal (Nylén & Lamm 2003:186) och graven torde vara anlagd runt 900–1000 att döma av dateringen av ringspännet den döde bar (Hansson 1915; Carlsson 1988:173). Att bli begravd på detta sätt är inte helt ovanligt på Gotland. Flera av gravarna på Ihregravfältet har varit utformade på liknande vis (se t.ex. Stenberger 1942:69; 1944:347). I det föreliggande materialet skiljer dock denna grav ut sig.

Figur 6. De två, eventuellt tre, individerna i "gropen" i Hjälmaröd, Vitaby sn i Skåne. På ritningen syns höftben från minst två individer. Rapport i ATA, dnr: 4122/1931. Bilden är beskuren.

Vissa av gravarna avviker på andra mer iögonfallande sätt. I Bollstanäs i Fresta socken i Uppland (grav A29) har en man med modifierade tänder blivit avrättad och fått huvudet separerat från kroppen och lagd inom en stenkrets tillsammans med ytterligare en man som fått samma behandling. Individerna var placerade i botten av en hög som innehöll de kremerade resterna av en yngre man (Hemmendorff 1979:9; 1984; Kjellström 2014:48f). En liknande behandling har en individ med modifierade tänder i grav A129 i Svarta jorden på Birka utsatts för. Där har den döde också fått huvudet avskilt från kroppen och placerat i brösthöjd. Individerna låg ovanpå en medelålders man som i sin tur vilade på älghorn (Holmquist Olausson 1988:176f). Graven är mer känd som "Älgmannens grav" och undersöktes under Lena Holmquists ledning 1988. Ytterligare en individ i det föreliggande materialet skulle kunna anses vara "offrad". Det gäller individen som nedlagts sekundärt i ett

brandlager tillhörande en kvinna, bestämt utifrån fynden, i grav Bj138 C. Den döde hade blivit utsatt för dödligt våld från vänster sida (Kjellström 2014:48). Intressant nog kan samtliga dessa tre individer dateras till vendeltid/äldsta vikingatid utifrån gravkontexten, och det är endast i dessa tre fall det skulle kunna anses att individerna varit "ofria". I det övriga fyndmaterialet finns ingenting som tyder på det, trots att både dubbelgravar och "flerindividsgravar" förekommer³.

En grav som skiljer ut sig på ett mycket märkligt sätt är den "grop med människoben" som hittades i strandkanten vid en boplatz eller fiskeläge från vikingatid/tidig medeltid i Hjälmaröd i Vitaby socken i sydöstra Skåne. Denna plats undersöktes 1931 av Gustaf Hallström och även 1947 av Märta Magnusson. Det hade slagits larm om att gravar låg blottade efter att flygsand hade förflyttats. Vid Hallströms besiktning kunde konstateras att det rörde sig om boplatzlämningar. Bland dessa fanns en grop som undersöktes av fil. lic. Lönnberg dagarna innan Hallström kom till platsen. Den visade sig innehålla resterna efter minst två individer. Benen låg i "virrvarr", som Hallström uttryckte det, vilket föranledde honom att tro att det var lämningarna efter ett par "ilandflutna lik". Inga fynd framkom förutom ett knivskaft som Hallström daterade till sent 1600-tal, kanske t.o.m. 1700-tal. Detta knivskaft är förkommet, och finns inte avbildat någonstans (Hallström 1931, rapport ATA; se även Magnusson 1948). Då alla andra anläggningar på platsen är daterade till sen vikingatid/tidig medeltid så ter sig dateringen märklig. Vid den osteologiska analysen som gjordes vid SHM på 2000-talet konstaterades att det fanns tänder med filmärken från *minst* två, kanske t.o.m. tre individer (Karlsson & Hartzell 2009; Karlsson i mail 180905). Detta är den enda anläggning i mitt undersökningsmaterial som innehåller kvarlevorna av fler än en individ med modifierade tänder (*fig. 6*).

Nitton av gravarna i undersökningsmaterialet har innehållit rester av träkonstruktioner, i de flesta fall kistor. En individ i Sigtuna blev begravd ovanpå en båtsida (Hed Jakobsson m. fl. 2017:105f) och individen som fick följa Älgmannen i graven blev troligtvis ditburen och nedlagd på en bår (Holmquist Olausson 1990:180). Flera av individerna har blivit svepta. Utöver fyra av dem från Sigtuna har troligtvis en, eller kanske två, av individerna på Kopparsviksgravfältet varit svepta. Individen som låg begravd i en trækista på Nora gravfält i Bromma socken har sannolikt varit svept att döma av kroppens position⁴ (*fig. 7, nästa sida*). Tio av dem från Kopparsvik låg på mage, och det gjorde även individerna i massgraven i Dorset och från Bollstanäs.

Två av gravarna som innehållit individer med filade tänder har i SHM:s databas daterats till romersk järnålder. Båda gravarna var belägna på Öland, den ena i Alby i Hulterstad socken och den andra i Sörby-Störlinge i Gärdslösa socken. Personen från Alby låg begravd i en hällkista utan fynd. Hällkistebegravningar förknippas på fastlandet vanligtvis med senneolitikum men har på Öland använts som begravningsform in i äldre järnålder. Ibland återanvändes hällkistorna som gravplats även under yngre järnåldern (se t.ex. Ölands Järnåldersgravfält Vol. III:300). Det är därför svårt att med exakthet datera en fyndtom hällkista. Hällkistan i Alby påträffades ensamliggande under flat mark 1939 och undersöktes av Jan Erik Anderbjörk. I närheten fanns gravar både från äldre järnålder och vikingatid (Schotte-Lindsten 1948; Hofrén 1955). Graven från Gärdslösa socken innehöll resterna efter fem individer, varav den sist nedlagde verkar ha blivit begravd under vikingatiden. Detta talar även

Figur 7. Individen från Linnéa koloniområde (Nora gravfält), Bromma sn. Uppland. På fotot går att ana att individen varit svept. Fötterna ligger tätt samman, händerna är korsade och nyckelbenen uppvinklade. Foto ur fotoarkivet ATA, dnr: 4587/31.

fynden i graven för; bland annat fanns en kniv som vid en genomsökning i SHM:s bilddatabas endast har vikingatida paralleller (Radon 2019:50). Då fenomenet med modifierade tänder i alla andra undersökta fall verkar härröra från yngre järnålder (och i något fall även äldsta medeltid) är det rimligt att anta att de båda individerna som begravts i hällkista också har en sådan datering. Utan närmare analyser går det dock inte att säga med säkerhet.

Ett flertal av skeletten efter individer med filade tänder visar spår efter frakturer som läkt eller inte läkt. Det rör sig bl.a. om brutna revben, en oläkt skallskada och en trepanerad skalle med läkta kanter runt hålet. Två hade skador på knogarna som om de varit i slagsmål. Flera av skeletten hade förslitningsskador i ryggen som uppkommit av att ryggen utsatts för vridrörelser från unga år. Flera hade spår efter oläkta inflammationer i ben och armar. En hade förslitningsskador på knäna som om den suttit mycket i skräddarställning. En annan hade puckelrygg. Men många var även starka och friska då de dog. I tre fall där detta undersökts hade individerna starka muskelfästen i överarmarna (Radon 2019:43ff med där anförda referenser; bilaga 2).

Vissa hade, som nämnts tidigare, perimortala skador, skador som uppkommit i nära samband med döden. Detta gäller dem som kan anses ha fått följa med en annan individ i graven; individerna i gravarna A129 och Bj138 på Björkö och indi-

viden med filade tänder i grav A29 (F59) i Bollstanäs. Individen med filade tänder i massgraven i Dorset i England blev halshuggen och hade innan det fått flera hugg mot kroppen, men hade även spår efter läkta frakturer (Loe m.fl. 2014:130; 152; 205). En av individerna från Slite Torg (grav 25), som var begravd med en huggkniv tvärs över bäckenet, hade en oläkt skallfraktur (Mortágua 2006:19).

Det finns osteologisk åldersbestämning att tillgå för 37 av individerna. Det absoluta flertalet hamnar i åldersspannet 20–40 år, *Adultus*⁵, men några av individerna med filade tänder blev äldre än så. Inga tonåringar finns dock i materialet, förutom möjligtvis en. I de fall vi har information om individernas längd så ger det vid en beräkning ett medeltal på ca 1,75 m. Den längsta individen i undersökningsmaterialet var 1,87 m och den kortaste 1,62 m lång, så spannet är stort.

Då det gäller könet har alla individer i undersökningsmaterialet, då de bestämts osteologiskt, varit män. Det råder osäkerhet i två av fallen. Den ena är en person som blev begravd utan fynd ovanpå en stenpackning som täckte en kvinna, bestämt utifrån fynden, i grav 3 A/B från Slite torg på Gotland. I SHM:s databas finns ingen närmare könsbestämning, det konstateras bara att individen i graven har fårör på tänderna. Vid en genomläsning av rapporten och en studie av den plan som finns över graven så finns inga kranium eller käkdelar bevarade av den övre individen, vilket skulle kunna innebära att den individ som burit de modifierade tänderna faktiskt varit den mer välbevarade individen i grav 3B, som utifrån fynden är genusbestämd till kvinna (Radon 2019:44). En osäkerhet råder även om en av individerna med filade tänder från gravfältet Galgedil på Fyn i Danmark, som inte gick att könsbestämma osteologiskt (grav PF) (Prangsgaard & Bennike 2010:4). Vidare finns en dansk studie utförd på ett större material där två individer som könsbestämts som möjliga kvinnor uppvisar en variant av filade tänder (Alexandersen & Lynnerup 2017:82).

Isotop- och/eller DNA-analyser har utförts på en del av individerna med modifierade tänder⁶. Individen som fått följa den så kallade Älgmannen i graven, i grav A129 på Björkö, har analyserats avseende stabila kolisotoper som visat att personen uteslutande livnärt sig på terrestrisk föda, något som torde utesluta en uppväxt i en maritim miljö (Holmquist Olausson 1990:181; se även Zachrisson 2014:79 med där anförda referenser). Senare analyser har dock visat att mannens strontiumvärden stämmer överens med traktens (Hedenstierna-Jonson m.fl. *in print*).

Av åtta individer med filade tänder från gravfältet Kopparsvik som analyserats avseende strontium hade sex värden som visade att de hade ett annat ursprung och kommit till Gotland först som tonåringar eller vuxna (Arcini 2010:18). Två av de tre individerna från Skåne som ingått i undersökningsmaterialet visade strontiumvärden som kunde vara lokala, medan den tredje individen kom någon annanstans ifrån. De tre från gravfältet Galgedil på Fyn i Danmark kunde både genetiskt och att döma av strontiumvärden ha kommit från nejden (Melchior m.fl. 2008a:4; Price m.fl. 2015:8). Det bör dock understrykas att strontiumvärdena i berggrunden i denna del av Danmark, sydvästra Skåne och södra Gotland ligger väldigt nära varandra (T. D. Price, mailkontakt 180416).

En av de två individerna med modifierade tänder från Gnista i Uppland ingick i den isotopanalys som utfördes på 19 av skeletten och skulle kunna haft en lokal uppväxt (Hennius m.fl. 2016: Bilaga 5:8).

Figur 8. Ett av de tre likadana tofsändebeslagen i grav 25 från Slite torg, Othem socken på Gotland. SHM inv.nr: 23248. Foto författaren.

Den individ med liknande märken på tänderna som de skandinaviska fynden som påträffades bland de avrättade i massgraven i Dorset i England ingick inte i den studie som analyserade isotopvärden på ett antal av individerna. Resultatet av de analyserade individerna visade dock att de varken varit uppväxta eller levt länge på de brittiska öarna innan de mötte sitt öde. De bestod av en heterogen grupp män med uppväxtnmiljöer som norra Island, Skandinavien, Baltikum, Vitryssland och Ryssland som troliga alternativ (Loe m. fl. 2014:128f). Det är därför troligt att även individen med filade tänder ursprungligen kom från någon av dessa platser.

I augusti förra året redovisade Atlasprojektet sina resultat från en delstudie där 23 individer som legat begravda på några av gravgårdarna och kyrkogårdarna i Sigtuna analyserats avseende aDNA och strontium (Krzewińska m. fl. 2018). Tre av de nio kända individer med modifierade tänder som påträffats på gravgårdarna i kvarteret Nunnan och gravgården "Götes mack" ingick i studien. Där kunde konstateras att en av individerna från kvarteret Nunnan (grav 1, individ 84001) hade genetiskt påbrå från Baltikum⁷. Individen i grav 5 från samma gravgård (individ 84005) antyds ha en lokal bakgrund både genetiskt sett och att döma av strontiumvärdena, medan individen i grav 19 från Götes Mack (individ 2072) visade genetiskt påbrå från Skandinavien men hade strontiumvärden som avvek mycket från de lokala (Krzewińska m. fl. 2018:5ff).

Vad utmärker individerna?

Vad finns det då i materialet som berättar om vilka dessa personer varit? Svaret verkar ligga i detaljerna. Vi har sett att i de flesta fall ligger de begravda i miljöer som är knutna till handel och internationellt utbyte. Gravfynden sticker inte ut om man inte granskar dem närmare. Sett till de föremål som finns skiljer individen i kammargrav Bj886 ut sig avseende synlig status. Där finns indikationer på att den döde varit klädd i kaftan och haft en silverbroderad mössa på huvudet. Fynden tyder också på högre status. Enligt Inga Hägg visar klädseln på inspiration österifrån, från furstendömet Kiev med senbysantinska förebilder (Hägg 1983:207f).

Figur 9. Närbild av skaftet till en av de omnämnda nycklarna i texten, från grav 25 på Slite torg, Gotland. SHM inv.nr 23248. Skaftet är ca 5 cm långt. Foto: författaren.

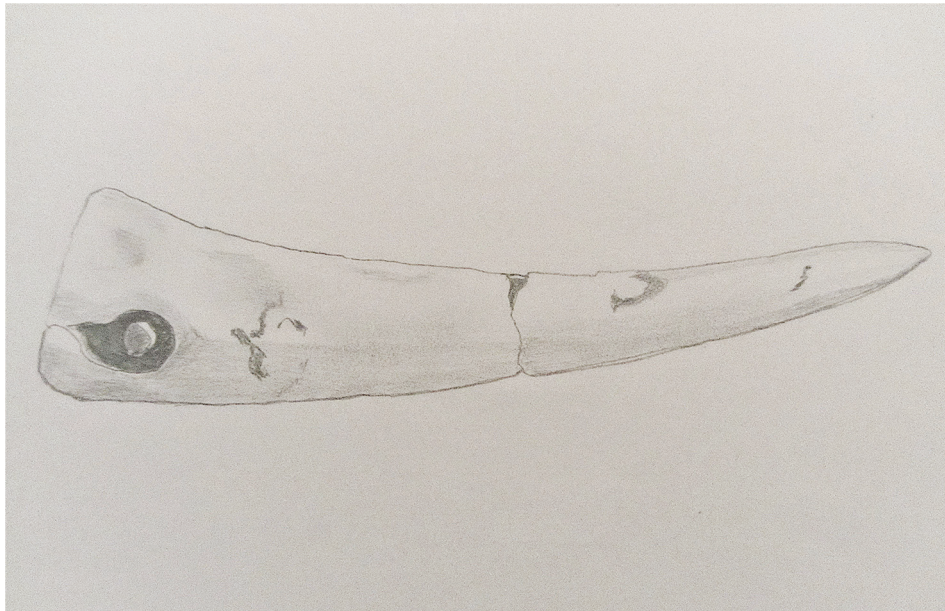
Bortsett från den rika Björkögraven finns även spännande drag hos flera andra gravar. Vissa av ringspännena har baltisk flätornamentik och i några av gravarna finns rester av spiral- eller tofsbälten (Radon 2019:32f) (*fig. 8*), något som anses komma från Ostbaltikum och som framförallt hört till den lettiske mannens dräkt (se bl. a. Çinters 1981:14 med där anförda referenser; Apals & Apala 1994:101f med där anförda referenser). Detta blir intressant i ljuset av de aDNA- och isotopanalyser som utförts på några av individerna från gravgårdarna i Sigtuna (se ovan) där en av dem hade genetiskt påbrå från just Baltikum, något som kanske indikerar att de baltiska föremålen i de gotländska gravarna skulle kunna vara något annat än enbart modeaccessoarer.

Det finns ytterligare fynd som kan anses som säregna i materialet. Dessa är de nycklar som hittats i fyra av gravarna, två från gravfältet Kopparsvik och två från gravfältet vid Slite torg, båda på Gotland. De bär en ornamentik på skaften som hittats på endast ett fåtal nycklar i Skandinavien (*fig. 9*). Den föreställer dykande falkar⁸ och återfinns på bland annat doppskor till svärd, främst från Birka (Hedenstierna-Jonson 2006:III:13). Den dykande falken som symbol anses av vissa forskare ha kopplingar till så kallade rurikidiska vapenmärken (se t.ex. Ambrosiani 2001; Hedenstierna-Jonson 2006:III:15). Tio likadana nycklar som dem som hittats i de gotländska gravarna har även påträffats i Birkas ”garnison”. Sju av dem framkom vid undersökningen av hallen, det så kallade ”krigarnas hus”, åren 1997–2000. Nycklarna är av en typ som hört till hänglås (Tomtlund 1970:244; 1989:133f). Eftersom de främst påträffats längs väggarna i hallen och då utgrävningarna avslöjade att det torde ha stått kistor tillhörande krigarna längs väggarna, är det troligt att nycklarna hört till kistornas lås (Westerholm 2001:8ff; Hedenstierna-Jonson 2006:51; 54). Liknande nycklar har hittats vid utgrävningar på Hitis, en plats i den åboländska skärgården som verkar varit en viktig knutpunkt vid farleden österut (Edgren 1997:45ff). I övrigt återfinns de endast i ett fåtal av gravarna på Gotland (Thunmark-Nylén 2006:270ff). Det finns alltså en möjlig koppling mellan några av individerna med filade tänder och Birkas garnison.

Figur 10. Svärdet i grav 351 från Ihregravfältet i Hellvi socken på Gotland, SHM inv. nr 20826. Svärdet räknas till Petersens Typ E3 och är enligt Fedir Androschuk det tidigaste exemplet på ett sådant svärd i Sverige. Graven är via sin placering på gravfältet och genom de andra fynden i graven daterad till 800-tal. Övriga svärd av samma typ dateras till tidigast 900-tal (Androschuk 2014:52ff;157ff). Foto: Stiftelsen Föremålsvård i Kiruna/SHM.

I "krigarnas hus" återfanns även ett antal bronsspiraler (Holmquist Olausson & Kitzler Åhfeldt 2002: fig. 10). De skulle kunna komma från tofs- eller spiralkvastbälten eller från krigarnas kläder (Hedenstierna-Jonson 2006:IV:15). Även dessa föremål har kopplingar till några av individerna med modifierade tänder. Bronsspiraler förekom i tre av gravarna, både i midjehöjd och i brösthöjd. Att smycka kläderna med spiraler av brons var vanligt förekommande i Finland och Baltikum (se t.ex. Çinters 1981:14 med där anförda referenser; Lehtosalo-Hilander 1983:299ff; Zeiere 1991:48; Hedenstierna-Jonson 2006:IV:53 med där anförda referenser).

Figur 11. Det eventuella splitshornet från grav 60 i Kopparsvik (GF inv.nr 12675). Föremålet är 8,8 cm långt. Teckning: författaren.

Slutsatser

Det som vid första påseendet framstod som ett ganska intetsägande undersökningsmaterial har vid närmare granskning bjudit på en del överraskningar.

Den sammantagna analysen visar att individerna med filade tänder utgör en heterogen grupp. Vad som binder dem samman är märkena på tänderna, som kan skilja sig markant åt men i de flesta fall är de så pass lika att det går att tala om ett fenomen. Vad som förenar utöver tandmärkena är att alla individer var män i vuxen ålder. I övrigt har de varit korta och långa, sjuka och friska, haft hög status och lägre status och kommit från när och fjärran. De var i vissa fall förmodligen kristna och i andra fall otvetydigt hedniska. Det är således fråga om en löst sammanhållen grupp män som kunde komma från olika etniska bakgrunder och olika samhällsskikt. I undersökningsmaterialet finns pusselbitar till vilka miljöer dessa män rört sig i och vad de uppburit för sysselsättning. De flesta har blivit begravda på platser som anses ha varit centralplatser – Birka, Sigtuna, Kopparsvik. Men även Varnhem i Västergötland, Slite i Othem socken på Gotland, Fjälkinge och Trelleborg i Skåne kan anses ha varit centrala platser under tiden för gravarnas anläggande.

Det går att spåra en förändring över tid i synen på individerna med filade tänder. Bland de tidigaste fynden i Uppland, som drar åt vendeltid, finns individer som fått följa med en annan person i graven. De kan tolkas som ofria. I undersökningsmaterialet syns inga tecken på att individerna skulle ha varit ofria under senare perioder, varken i Uppland, Gotland, eller på de andra platser de hittats. Detta skulle kunna tala för att det skett en statusförändring för individer med filade tänder, åtminstone i Mälardalen. På Gotland finns en individ med filade tänder från ungefär samma tid från Ihregravfältet, gravlagd med en hund över fötterna och ett svärd vid sidan (grav 351) (*fig. 10*). Det skulle kunna indikera att seden med filade tänder uppkommit på Gotland, och att de individerna där ursprungligen hyst en relativt hög status. Det är även på Gotland de flesta gravar med individer med dessa tandmodifieringar påträffats.

I fyndmaterialets proveniens finns främst anknytningar till Gotland men även Baltikum. Utöver att flertalet av individerna med filade tänder verkar ha blivit begravda på platser med förbindelse till internationalitet och handel, så finns en våg i graven från skolgården i Resmo på Öland som talar för en sådan koppling. Tre av individerna i undersökningsmaterialet har blivit begravda med vapen, två med svärd och en med en huggkniv. Personen i grav 4 från kvarteret Verkstaden i Trelleborg hade skador efter våld och blev begravd med ett bryne som till sin storlek (41 cm) skulle kunna tolkas som ett svärdsbryne. Flera av skeletten uppvisar skador efter våld, även om merparten inte gör det. De fyra nycklarna med stiliserade falkar i ornamentiken talar även de för en koppling till krigföring och våld, genom anknytningen till Birkas garnison. Kvarlevorna visar i flera fall indikationer på försлитningsskador i övre delen av ryggen och, i de fall detta bedömts, starka muskelfästen i överarmarna. En inte alltför långsökt tanke kan vara att många av individerna varit sysselsatta med rodd en stor del av sin tid. Det finns även flera anknytningar till sjöfart. En av individerna från Götes Mack i Sigtuna blev begravd på en båtsida, vilket visades av dubbla rader nitförband under kroppen. Den bearbetade hornkvicken (*fig. 11*) med

en genomborrad nit, sannolikt resterna efter upphängningsanordning, i grav 60 från Kopparsviksgravfältet kan ha varit ett splitshorn (jfr fynd KLM 10402), en föregångare till de splitsnålar som än idag används till att splitsa tågvirke.

Tandmodifieringarna ger olika antydningar om de var tänkta att synas eller inte. I undersökningsmaterialet finns tecken på både och. En individ har låtit fårorna på tänderna gro igen av tandsten (Mortágua 2006:14;30) något som skulle kunna antyda att de inte längre var viktiga att ”visa upp”. En annan individ, från gravfältet vid Kullar i När socken på Gotland, hade tappat flera av tänderna i överkäken under sin levnad och istället låtit fila fåror på en tand i underkäken (Karlsson & Hartzell 2009:19f).

Eftersom fårorna inte syns om personen som burit dem inte dragit upp överläppen till ett väldigt grin, har vi här förmodligen att göra med en identitetsmarkör som varit tänkt som *inomgruppslig*. Den spretiga sammanslutningen av individer som ingått i denna gemensamma grupp har genom tandmarkeringarna haft en identifieringsmarkör som känts igen av människor i samma förbund, trots olikheter i status, hälsa, religion och etnicitet, och de har förmodligen ägnat sig åt handel, krigsföretag och sjöfart.

Noter

- 1) I denna artikel används omväxlande uttrycken ”filade tänder” och ”modifierade tänder”. ”Modifierade tänder” är egentligen ett mer korrekt uttryck då det inte går att konstatera att tänderna faktiskt är ”filade”. Men uttrycket är inom forskningsfältet så vedertaget att jag väljer att använda det.
- 2) Kistspikar ej medräknade.
- 3) Se dock Zachrisson 2014:79f angående påmagen-begravningarna på Kopparsviksgravfältet.
- 4) Bedömt utifrån metoden *Anthropologie de Terrain*. En förenklad variant av denna metod används ibland vid utgrävningar av skelett i fält (Se Kjellström & Wikström 2008:44f).
- 5) Åldersindelning efter Anna Kjellströms avhandling 2005:27.
- 6) I denna artikel redovisas endast de resultat som presenterats i Radon 2019. För en genomgång av ytterligare individer med filade tänder och en fördjupning av de isotopanalyser som utförts på vissa av individerna, se Ahlström Arcini 2018:73–83; 106ff.
- 7) Denna individ beskrivs hos Krzewińska m. fl. på sid 3 som en individ med skandinaviskt påbrå. I tabellen på sid 3, diagrammet på sid 4 och sammanfattningen på sid 8 kan dock utläsas att individen har baltiskt påbrå (Krzewińska m. fl. 2018).
- 8) Se Lena Thunmark-Nylén (2006:273) för en annan tolkning.

Referenser

- Ahlström Arcini, C. 2018. *The Viking Age: A Time of Many Faces*. Oxford.
- Alexandersen, V. & Lynnerup, N. 2017. Dental Modifications of Anterior Teeth in the Danish Viking Age. *A World View of Bioculturally Modified Teeth*. Burnett, S. E. & Irish, J. D. (red). Gainesville. s. 79-91.
- Anderbjörk, J. E. 1931. Rapport rörande arkeologisk undersökning av gravar vid Bromma Linnéa kolonistugeområde, Stockholm stad Uppland. ATA dnr: 4587/31.
- Androshchuk, F. 2013. *Vikings in the East: Essays on Contacts Along the Road to Byzantium (800–1100)*. Uppsala.
- Ambrosiani, B. (red). 2001. *Eastern Connections, part 1, The Falcon Motif*. Stockholm.
- Apals, J. & Apala, Z. 1994. Der lettgallische Krieger und Kaufmann in der Wikingerzeit. *Prehistoric graves as a source of information: symposium at Kastlösa, Öland, May 21–23, 1992*. Stjernquist B. (red). Stockholm. s. 93–110.
- Arcini, C. m.fl. 1991. Vikingatida hantverkare med slitspår på tänderna. *Populär arkeologi* 9. s. 19–21.
- Arcini, C. 2005. The Vikings Bare Their Filed teeth. *American Journal of Physical Anthropology*. Vol. 128. s. 727–733.
- Arcini, C. & Jacobsson, B. 2008. Vikingarna från Vannhög. *Ale* 2008:1. s. 1–14.
- Arcini, C. 2010. Kopparsvik: ett märkligt gravfält från vikingatid. *Gotländskt arkiv* 2010(82). s. 11–20.
- Arwidsson, G. 1948. Rapport angående utgrävning av gravar på Slite Torg, Othem sn, Gotland. ATA dnr: 0598/48.
- Carlsson, A. 1988. *Vikingatida ringspännen från Gotland: text och katalog*. Stockholm.
- Edgren, T. 1997. Bakom lås och bom. Kring en vikinagtida nyckeltyp. *Ord och några visor: tillägnade Kurt Zilliacus 21.7.1997*. Blomqvist, M. Fremer, M. & Zilliacus, K. (red). s. 43–49.
- Ginters, V. 1981. *Tracht und Schmuck in Birka und im ostbaltischen Raum: eine vergleichende Studie*. Stockholm.
- Hallström, G. 1931. Rapport i ATA angående den arkeologiska undersökningen av ålaboden ”Tittut”, Hjälmared n:o 9, Vitaby s:n, Skåne. ATA dnr: 4122/31.
- Hed Jakobsson, A. m.fl. 2017. *I Sigtunas utkant. Slutundersökningsrapport över gravar och bebyggelse vid Götes Mack*. Arkeologikonsult rapporter 2017: 2696. Upplands Väsby.
- Hedenstierna-Jonson, C. 2006. *The Birka warrior: the material culture of a martial society*. Stockholm.
- Hedenstierna-Jonson, C. Linderholm, A. Kjellström, A. (in print). Viking mobility in the Baltic Sea region. Paper in Proceeding for Viking Congress 2017.
- Hemmendorff, O. 1979. Fornlämningarna 32–34, Grimsta, Fresta sn, Uppland. UV-rapport 1979:35. Stockholm.
- Hemmendorff, O. 1984. Människooffer. Ett inslag i järnålderns gravritualer, belyst av ett fynd i Bollstanäs, Uppland. *Fornvännen* 79. s. 4–12.
- Hennius, A. m.fl. 2016. *Människor kring Gnistahögen: begravningar från vendeltid, vikingatid och tidig medeltid*. Uppsala.
- Hofrén, M. 1955. Rapport i ATA angående utgrävningarna vid Alby i Hulterstad sn, Öland. ATA dnr: 4973/55.
- Holmquist Olausson, L. 1990. ’Älgmannen’ från Birka. Presentation av en nyligen undersökt krigargrav med människooffer. *Fornvännen* 85. s. 175–182.
- Holmquist Olausson, L. & Kitzler Åhfeldt L. 2002. *Krigarnas hus. Arkeologisk undersökning av ett hallhus i Birkas Garnison*. Borgar och Befästningsverk i Mellansverige 400–1100 e.Kr. Rapport 4. Arkeologiska Forskningslaboratoriet. Stockholm.
- Hägg, I. 1983. Birkas orientaliska praktplagg. *Fornvännen* 78. s. 204–223.
- Karlsson, J. & Hartzell, L. 2009. Några nya fynd av män med filade tänder. *Benbiten. Osteologiska föreningens tidskrift* nr 2 2009. s. 19–21.

- Kjellström, A. 2005. *The Urban Farmer: Osteoarchaeological Analysis of Skeletons from Medieval Sigtuna Interpreted in a Socioeconomic Perspective*. Stockholm.
- Kjellström, A. 2014. Spatial and Temporal Trends in New Cases of Men with Modified Teeth from Sweden (AD 750–1100). *European Journal of Archaeology* 17 (1). s. 45–59.
- Kjellström, A. & Wikström, A. (2008). Osteologi och fältantropologi. *På väg mot Paradiset – arkeologisk undersökning i kvarteret Humlegården 3 i Sigtuna 2006*. Wikström, A. (red). MORR 33. Sigtuna. s. 41–45.
- KLM (Kalmar Läns Museum). Fynd 10402 i muséets samlingar. Troligtvis ett splitshorn. <https://digitaltmuseum.se/021027802028/splitsnal> (2019 08 26).
- Krzewińska, M. m. fl. 2018. Genomic and Strontium Isotope Variation Reveal Immigration Patterns in a Viking Age Town. *Current Biology* 2018:28. s. 1–9.
- Lehtosalo-Hilander, P.-L. 1983. Gutarnas förbindelse med Finland. *Gutar och vikingar*. Jansson, I. (red). Stockholm. s. 288–305.
- Lindqvist, S. 1942. *Gotlands Bildsteine 2*. Stockholm.
- Loe, L. m. fl. 2014. *“Given to the Ground”: A Viking Age Mass Grave on Ridgeway Hill, Weymouth*. Dorchester.
- Magnusson, M. 1948. Ein Frühmittelalterlicher Fischplatz in der Nähe von Kivik. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum: Papers of the Archaeological Institute, University of Lund, Lund 1947–1948*. s. 177–190.
- Melchior, L. m. fl. 2008a. Evidence of authentic DNA from Danish Viking Age skeletons untouched by humans for 1,000 years. PLoS ONE, 3(5), e2214 S. 1. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2386972/> (2019 08 26)
- Mortágua, A. 2006. *Mutilated Teeth. An Analysis of Eleven Vikings from Slite Square, Gotland*. MA-thesis, Osteoarchaeological Research Laboratory. Stockholm.
- Mälarstedt, H. 1979. Kopparsvik – ett vikingatida gravfält vid Visby. *Arkeologi på Gotland*. Falck, W. (red). Visby. s. 99–104.
- Nylén, E. & Lamm, J. P. 2003. *Bildstenar*. 3. Utvidgade och kompletterade svenska upplagan. Stockholm.
- Pettersson, H. 1966. Undersökningen av Gravfältet vid Kopparsvik, Visby. *Gotländskt arkiv*. Visby. s. 7–18.
- Prangsgaard, K. & Bennike, P. 2010. Tandtatovering. *Skalk: nyt om gammelt*. 2010:3. Højbjerg. s. 3–8.
- Radon, J. 2019. Filade tänder – I ljuset av sina sammanhang. En studie av individer med modifierade tänder i Skandinavien under yngre järnålder. Masteravhandling. Uppsala. <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1338113/FULLTEXT02.pdf> (2019 09 13)
- Schotte-Lindsten, A.-S. 1948. Rapport angående fynd från utgrävningar vid Alby, Hulterstad sn, Öland. ATA dnr: 4748/48.
- Sjøvold, T. 1994. Importance and certain Features of the Skeletal Remains from the Iron Age Graves of Öland. *Prehistoric graves as a source of information: symposium at Kastlösa, Öland, May 21–23, 1992*. Stjernquist, B. (red). Stockholm. s. 211–222.
- Stenberger, M. 1942. Utgrävningarna på Ihrefältet sommaren 1941. *Fornvännen*. s. 67–70.
- Stenberger, M. 1944. Utgrävningarna på Ihrefältet sommaren 1943. *Fornvännen*. s. 346–48.
- Tomtlund, J.-E. 1970. Hänglåsen på Helgö. *Fornvännen*. s. 238–247.
- Tomtlund, J.-E. 1989. Die Vorhängeschlösser. *Birka: Untersuchungen und Studien*. 2. *Systematische Analysen der Gräberfunde*. Arwidsson, G. (red). Stockholm. s. 133–134.
- Toplak, M. 2015. Prone Burials and Modified Teeth at the Viking Age Cemetary of Kopparsvik: The Changing of Social Identities at the Treshold of the Christian Middle Ages. *Analecta Archaeologica Ressorviensia* 2015. Vol. 10. s. 77–97.
- Toplak, M. 2016. *Das wikingenzeitliche Gräberfeld von Kopparsvik auf Gotland: Studien zu neuen Konzepten sozialer Identitäten am Übergang zum christlichen Mittelalter*. Tübingen.
- Thunmark-Nylén, L. 2006. *Die Wikingerzeit Gotlands 3:1. Text*. Stockholm.
- Vretemark, M. & Axelsson, T. 2008. The Varnhem Archaeological Research Project. Viking and Medieval Scandinavia, 4. s. 209–19.

- Westerholm, M. 2001. Bronserade nycklar med fågelmotiv från Birkas garnison. CD-uppsatser i laborativ arkeologi 00/01. Stockholm.
- Zachrisson, T. 2014. Trälar fanns - att synliggöra ofria 550-1200 e.Kr. i Sverige. *Att befolka det förflutna: fem artiklar om hur vi kan synliggöra människan och hennes handlingar i arkeologiskt materia: från Nordic Tag-mötet 2011 på Linnéuniversitetet. Kalmar.* s. 73–91
- Zeiere, I. (1991). Forntidens dräktskick. *Latvija: sagan om Lettland.* Andersson, L. Folin, C. & Bergström, B. (red). Stockholm. s. 47–51
- Ölands Järnåldersgravfält. 1996. Vol. III: Hagberg, U. E. & Beskow-Sjöberg, M. (red). Stockholm.

Personlig kommunikation

- Karlsson, J. Statens Historiska Museum, mailkontakt 2018 09 05.
- Price, T. D. University of Wisconsin, mailkontakt 2018 04 16.
- Vretemark, M. Västergötlands museum, mailkontakt 2018 01 11 och 2018 03 06.

Summary

Horizontal and other marks have been discovered on the teeth of adult human males in several skeletal burials in Scandinavia from the 1990s onwards.

Today we know of roughly 100 cases. The majority come from cemeteries on Gotland, but filed teeth have also been observed on individuals in the Mälaren Valley, Västergötland, Öland, Scania, Funen in Denmark, and even in a mass grave in Dorset, England.

This article is an account of my master's thesis "Filed teeth, in light of their context", that I presented this spring at Uppsala University. The purpose of the study has been to examine the phenomenon of individuals bearing filed/modified teeth from an archaeological perspective. What can be said about these individuals if we analyze their burial environment, the finds in their graves, the graves themselves, the landscape in which they were buried, etc.? Some consideration has also been given to osteological studies and scientific analyses that have been carried out on some of these individuals.

It has been possible to conclude, as established previously, that most individuals with filed teeth were buried on sites, which in their day functioned as central places with an emphasis on trade and international contacts, namely, Birka, Sigtuna and Kopparsvik. The finds include traces of Gotlandic origin as well as influences from the East Baltic region. The latter is also confirmed by an aDNA-study carried out on one of the individuals buried in Sigtuna. The finds also reveal a possible connection between some individuals with filed teeth and the garrison at Birka, which implies a military connection. There are also signs in both the physical and material remains of the dead of an association with seafaring.